

Karády Viktor

A VEGYES HÁZASSÁGOK BUDAPESTEN 1950 ELŐTT NÉHÁNY KUTATÁSI EREDMÉNYRŐL

A vegyes házasságok kérdésköre mindenfajta asszimilációs folyamat egyik kulcsa, hiszen mintegy fizikailag képezi le a csoportok egymásba olvadásának, demográfiai elvegyülésének jelenséghalmazát. Természetesen az asszimiláció sok minden mást is jelenthet és számos más jelzésrendszerben is megragadható, de talán egyik sem demonstrálja olyan egyértelműen a modernizáció dinamikájának keretében történő asszimilációs fejlődés egyik legfontosabb elemét, a *kölcsönösséget*. Mint tudjuk, az ilyenfajta kölcsönösség a magyar-zsidó asszimiláció kiemelten fontos mozzanata volt történelmileg.¹ A vegyes házasságok az egyéni és családi érvényesülési stratégiákba építették be az érintett zsidók és nem zsidók *közös* jövő-elképzeléseit és jövőalakító terveit, ami a személyes sorsok vetületében az asszimilációs változások tulajdonképpen mindenkor végpontját is jelképezheti. Amikor az egymástól távolságot tartó társadalmi kategóriákba sorolt emberek már utódjaikban nem kívánják újratermelni ezt az *alteritást*, illetve amikor megélt s gyakran megszenvedett másságuknál nagyobb jelentőségre jut választott partnerükkel megvalósított *közösségük* tudata, az asszimilációs folyamat rájuk nézve nyugvópontozott ért.

Egyéb tanulmányaimban igyekeztem tisztázni a vegyes házasság mozgalom szociológiai háttértényezőinek sajátos hatásait.² Minden csoport, mely szimbolikus önmegkülönböztetést gyakorol, s egymással legalább virtuálisan konkurenciahelyzetben van, igyekszik megtartani demográfiai izolátum jellegét. A vegyes házasságot minden felekezeti hatóság tiltja vagy legalábbis akadályozza, különösen a szellemi-teológiai térben egymástól messze lévő vallások között. A 19. században s annak előtte, amikor a zsidó-nem zsidó házasság keveredését a törvény még kizárta, a protestáns-katolikus vegyes házasságok megkötésének körülményei, az ilyenekből született gyerekek „elkeresztelése”, a vegyes frigyre lépő partnerekre nehezedő egyházi nyomás a születendő utódok felekezeti kisajátítása végett stb. állandó magán- és közjogi konfliktusok tárgya volt. Maga a polgári házasság bevezetése az állami anyakönyvezéssel együtt 1894-ben súlyos politikai harcok során sikerült csak, s a magyar magánjog modernizációjának olyan mérföldkővet képezi, mely párját ritkította Közép- és Kelet-Európában. Ez még a Monarchia Lajtán túli területein sem valósult meg az államszövetség felbomlásáig. Az a tény, hogy a magyar magánjog viszonylag korán kötelezővé tette a polgári házasságot, ugyanakkor, amikor a felekezeti státus anyakönyvi adat maradt egészen a kommunista rendszer adminisztrációs reformjáig, technikai feltételét szolgáltatta annak, hogy az egyébként is a legfejlettebbek közé tartozó honi társadalom-statisztika mintegy fél évszázadon át (1896-tól 1946-ig) majdnem minden évre pontos adatokat szolgáltatasson a vegyes házasság mozgalomról. Ilyen adatok 1932-ig a népmozgalmi statisztikák keretében regionális bontásban (vármegyékre, illetve törvényhatósági jogú városokra külön) is rendelkezésre állnak, s Budapestre nézve végig. Ezenkívül a házassági anya-

könyvek kitűnő forrásanyagot nyújtanak az ez irányú elmélyült helytörténeti kutatásokhoz.³ A budapesti anyakönyvek például egészen 1950 áprilisáig jelezték, igaz az azt megelőző hónapokban már rendre szaporodó kivételekkel, a házaspárok vallását.

A jelen fejtegetések a jelzett forrásokból nyert kutatási eredményekre támaszkodnak. (Megjegyzésre méltó talán, hogy hasonlókat a legtöbb nyugati országra nézve nem lehetne előállítani.) Helyszűke miatt itt a jelenségkomplexusnak csak négy (egymással ugyan szorosan összefüggő) elemét próbálom felvázolni. Először összevetem a budapesti vegyes házasságok súlyát az országban történelmileg egybeült lefolyt demográfiai keveredési folyamatokéval. Ezután az eddig legpontosabb ilyen jellegű táblázatos kimutatás segítségével megkísérlem a mozgalom rövid és hosszú távú konjunkturális tendenciáinak értelmezését a liberális kortól a fasizálódáson keresztül a sztálinizmus éveiig. Harmadsorban közelebről megvizsgálom a mozgalom alakulását a Soát túlélő zsidóságnál. Végül ugyanezekre az évekre külön tárgyalom a vegyes házasságok kerületenkénti megoszlását Budapesten.

A budapesti vegyes házasság mozgalom történelmi intenzitására nézve általánosságban azt lehet mondani, hogy ez jól kifejezte a más területeken is megfigyelhető asszimilációs fejlődés sodrásí erejét a fővárosban. Budapest már a reformkortól kezdve a magyarországi zsidóság legfontosabb asszimilációs központja lett, de csak olyan értelemben, hogy itt magyarosodott el és itt valószínűleg meg társadalmi integrációját az országban a *legtöbb* allogén kultúrájú zsidó. Ez nem jelentette azonban, hogy az asszimilációs mozgalmak intenzitása itt lett volna helyi szinten a legerősebb. Ezt nevezetesen az is gátolta, hogy Budapest – annak ellenére, hogy itt korán kialakult a reformzsidóság túlsúlya – egészen az üldözésekig (illetve az 1945 utáni kivándorlási hullámig) az ortodox zsidóság egy ré-

szének is vándorlási célpontja volt. Márpedig az ortodoxiához tartozás a radikális asszimilációs magatartások s így a vegyes házasság lehetőségét is lényegében kizárta. Ugyanakkor egyes vidéki városokban a 19. század elején meginduló s az 1840-es félemancipációs törvény után felgyorsuló zsidó urbanizáció igen szelektív hatású volt, amennyiben sok helyütt messzemenően elkülönítette a neológiát az ortodoxiától. Különösen vonatkozott ez az ortodoxia területi kibocsátó bázisaitól (elsősorban Galiciától és az ország északkeleti megyéitől, másodsorban a nyugati ortodoxia északnyugati gócaitól – Moson, Pozsony, Nyitra vagy Morvaország) távolabbra eső alföldi, déldunántúli vagy erdélyi városokra, melyek legtöbbje egyébként a török hódoltság után újonnan benépesült település volt, tehát zömmel nem törzsökös, hanem bevándorlásból vagy egyenesen telepítésből, vagy kollektív letelepedésből származó lakosságot foglalt magába.⁴ Egy egész városlánc alakult ki az ország középső és déli vidékein (Nagyvárad, Arad, Temesvár, Szeged, Baja, Pécs stb.), ahol a legtöbbször kimutathatóan cseh-morva vagy német-osztrák származású reformzsidóság túlsúlya viszonylag nagyobb volt, mint Budapesten. Ezt tükrözik a vegyes házasságok népmozgalmi adatai az 1930-as évekig az első két táblázat tanúbizonysága szerint.

1. táblázat

A ZSIDÓ FÉRFIAK
VEGYES HÁZASSÁGI GYAKORISÁGÁNAK ALAKULÁSA
RÉGIÓK SZERINT
A TRIANON ELŐTTI MAGYARORSZÁGON
(1897–1918)

	1897–1904*		1906–1912		1913–1914		1915–1918	
	összes házasság**	ebből vegyes (%)	összes házasság**	ebből vegyes (%)	összes házasság**	ebből vegyes (%)	összes házasság**	ebből vegyes (%)
DUNÁNTÚL	843	2,2	816	3,2	630	5,2	285	13,4
Pécs	32	4,2	29	9,4	?	?	?	?
Székesfehérvár	20	0,8	25	2,8	?	?	?	?
Győr	31	4,3	45	3,2	?	?	?	?
Komárom	20	1,7	17	1,6	?	?	?	?
Sopron	21	4,8	21	4,6	?	?	?	?
városok	124	3,4	138	4,5	?	?	?	?
megyék	719	2,0	678	3,0	?	?	?	?

NYUGAT-SZLOVÁKIA	1067	2,2	939	2,5	690	4,3	277	10,3
Selmecbánya	5	-	3	-	?	?	?	?
Pozsony	106	9,3	98	10,0	?	?	?	?
városok	112	8,8	101	9,7	?	?	?	?
megyék	956	1,2	839	1,6	?	?	?	?

DUNA-TISZA KÖZE (Budapest nélkül)	698	3,1	758	5,6	705	12,5	379	19,3
Baja	21	0,8	18	3,1	?	?	?	?
Hódmezővásárhely	13	2,8	13	9,6	?	?	?	?
Kecskemét	13	1,3	14	12,1	?	?	?	?
Szabadka	25	0,7	30	10,4	?	?	?	?
Szeged	52	7,0	56	10,4	?	?	?	?
Újvidék	15	2,2	18	3,2	?	?	?	?
Zombor	5	-	9	10,0	?	?	?	?
városok	144	3,4	159	8,8	?	?	?	?
megyék	554	3,0	599	4,8	?	?	?	?

BUDAPEST	1354	7,6	1761	10,5	1807	14,8	1504	20,6
----------	------	-----	------	------	------	------	------	------

KELET-SZLOVÁKIA	990	0,5	1022	1,0	871	1,7	374	5,4
Kassa	36	2,4	44	4,8	?	?	?	?
Miskolc	?	?	44	3,2	?	?	?	?
városok	36	2,4	88	4,0	?	?	?	?
megyék	954	0,5	934	0,7	?	?	?	?

TISZÁNTÚL	1121	0,8	1289	1,2	1281	1,9	709	3,3
Nagyvárad	98	0,9	124	2,4	?	?	?	?
Debrecen	46	3,3	68	5,9	?	?	?	?
Szatmárnémeti	39	0,4	47	2,8	?	?	?	?
városok	183	1,4	239	3,4	?	?	?	?
megyék	938	0,4	1050	0,7	?	?	?	?

TISZA-MAROS KÖZE	299	5,8	287	9,4	249	11,7	78	21,7
Arad	56	8,7	56	16,8	?	?	?	?
Temesvár	46	7,3	55	11,9	?	?	?	?
Versec	7	4,9	6	-	?	?	?	?
Pancsova	7	2,4	8	7,0	?	?	?	?
városok	115	7,5	125	13,2	?	?	?	?
megyék	184	3,1	162	6,3	?	?	?	?

ERDÉLY	375	2,7	469	3,0	424	5,1	224	7,8
Kolozsvár	39	6,5	49	7,0	?	?	?	?
Marosvásárhely	14	6,2	18	8,8	?	?	?	?
városok	52	6,4	67	7,2	?	?	?	?
megyék	323	2,0	401	2,3	?	?	?	?

* Az 1898 és 1899 évekre nincs adat.

** Kerekített évi átlagszámok. A kerekítés folytán a „városok” kategória összege néha kissé eltér a felsorolt városok évi átlagának összegétől, s így az országos összesítések (melyeket az eredeti nyers számok alapján állítottam össze) is valamelyest mások, mint az itt szereplő kerekített számokból adódó összegek. Az eltérések a százalékos eredmények pontosságát nem befolyásolják.

FIUME	8	40,8	4	25,0	15	23,3	9	51,4
Összes város (Budapest nélkül)	744	4,4	917	6,9	?	?	?	?
Összes megye	4628	1,5	4663	2,1	?	?	?	?
Magyarország	6757	3,2	7359	4,7	6672	7,7	3898	14,0

A számítások forrásai a házas mozgalom adatai: *Magyar statisztikai közlemények* XXII. 12–16; Uo. (új sorozat) 7,30–49; uo. 22, 32–43; uo. 32, 32–51; uo. 50, 42–69; uo. 70, 8–9.

2. táblázat

A ZSIDÓ FÉRFIAK
VEGYES HÁZASSÁGI GYAKORISÁGÁNAK ALAKULÁSA
RÉGIÓK SZERINT
A TRIANON UTÁNI MAGYARORSZÁGON
(1919–1932)

	1919–1921		1922–1925		1926–1932	
	összes házasság*	ebből vegyes (%)	összes házasság*	ebből vegyes (%)	összes házasság*	ebből vegyes (%)
DUNÁNTÚL (megyék)**	299	5,6	208	4,6	360	6,4
Pécs	69	17,3	34	16,3	27	18,2
Székesfehérvár	37	10,8	21	3,6	18	9,6
Győr	69	10,7	56	6,7	46	10,9
Sopron	25	4,1	19	9,3	14	3,2
városok együtt	200	12,3	129	9,1	105	11,7

DUNA-TISZA KÖZE

(Pest és Bács***)	506	15,8	374	16,1	368	17,8
Baja	18	9,4	20	3,9	11	12,2
Hódmezővásárhely	15	13,3	11	27,3	11	13,8
Kecskemét	23	19,1	13	9,4	13	11,2
Szeged	90	17,8	58	17,2	47	25,2
városok együtt	145	16,6	102	15,9	81	19,7

BUDAPEST	2469	15,3	2264	15,8	2026	18,1
----------	------	------	------	------	------	------

TISZÁNTÚL

(megyék)****	284	4,2	216	5,3	515	4,5
Debrecen	136	3,7	93	5,6	71	6,2

ÉSZAK

(megyék)*****	203	3,4	137	1,3	296	1,4
Miskolc	129	5,4	102	4,9	93	5,8

nem teljes

vármegyék*****	1183	4,2	871	3,0	-	-
----------------	------	-----	-----	-----	---	---

vármegyék együtt	2475	6,8	1807	6,0	1539	7,1
városok (Budapest nélkül)	610	9,9	426	10,2	351	10,9
egész Magyarország	5553	10,9	4498	11,2	3916	13,1

* Kerekített évi átlagszámok. A kerekítés folytán az összesített nyers számokból számított összegzések kissé eltérnek a kerekített számok összegétől. Ezek a csekély különbségek nem befolyásolják a viszonyszámok pontosságát.

** 1926 előttre csak az épen maradt Fejér, Somogy, Tolna és Veszprém megyék. Későbbre ide számítanak a részben elszakított Baranya, Esztergom, Győr, Komárom, Moson, Pozsony, Vas és Zala megyék maradványai is.

*** 1926 előttre csak az épen maradt Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye. A későbbi évekre ide számítanak Bács megye töredékei is. A régió városai közé soroltam Hódmezővásárhelyt – bár szigorú értelemben a Tiszántúlhoz tartozik – az 1919 előtti besorolás folytonossága kedvéért. (Lásd az erre vonatkozó táblázatokat.)

**** 1926 előttre csak az épen maradt Jász-Nagykún, Békés és Hajdú megyék. Későbbre ide számítanak a részben elszakított Bihar, Csanád, Arad, Torontál, Csongrád, Szabolcs, Ung, Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegye maradványai is.

***** 1926 előttre csak Heves és Borsod megyék. Későbbre ide számítanak a részben elszakított Abauj-Torna, Gömör, Hont, Nógrád és Zemplén megyék maradványai is.

***** A forrásokban 1926 előttre a nem teljes (részben elszakított területű) vármegyék adatai összesítve szerepelnek.

A számítások forrásai a házasságmozgalom adatai: *Magyar statisztikai közlemények*, 74, 22–27; uo. 97, 18–29.

Az 1. és 2. táblázat a zsidó férfiak által kötött összes házasság évi átlagszámait tartalmazza a vegyes házasságok többéves arányaival együtt. Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy a vegyes házasságmozgalom kezdettől fogva Budapesten és a Duna-Tisza közén volt a legerősebb, nevezetesen Szegeden, Kecskeméten, Hódmezővásárhelyen, Szabadkán, Zomborban, nagyságrendileg hasonló szinten, mint Pécsen vagy Pozsonyban: mindezek elmaradtak azonban Fiume vagy egyes délkelet-alföldi városok mögött, mint Temesvár és Arad. A kis esetszámok vidéken ugyan megnehezítik a fővárossal való érdemleges összehasonlítást, de a későbbi évek adatai, illetve az erdélyi terület városaira vonatkozó felvételi eredmények azt bizonyítják, hogy bár a fővárosban továbbra a legmagasabbak között maradt a zsidó-keresztény frigyek száma és százaléka, egyes vidéki asszimilációs központok a vegyes házasságmozgalom helyi méretű kibontakozásának még jobban kedveztek, mint Budapest. A 2. táblázat szerint így a trianoni Magyarországon maradt városok között Pécsen és Szegeden, sőt összesítve Hódmezővásárhely is a demográfiai elegyedés sokkal intenzívebbnek bizonyult mint Budapesten, és Kecskeméten is megközelítette a fővárosi szintet.

Ugyanakkor tömegében a budapesti vegyes házasságmozgalom sokkal nagyobb eredménnyel járt a magyarországi zsidó-

ságot a nem zsidóktól elválasztó távolság csökkentése szempontjából. A két első táblázat nyers adataiból kiolvasható, hogy már a századfordulón az évente akkor megkötött mintegy 216 vegyes házasságnak közel a fele, évente kb. 103 (vagyis 48%), a fővárosra esik. 1906–12 és 1913–14 között ez az arány már többségi (évi kb. 346-tól 185 – 53% – illetve 514-ből 267 – 52%), míg a háború alatt ennél is nagyobbra nő (kb. évi 546-ból 310, vagyis kerekén 57%). A világháborúk közötti években, tudjuk, az elvesztett peremvidékeken élő zsidóság tömegeinek elszakadása folytán Budapesten már a csonka ország zsidóságának közel fele élt. Ez a zsidó férfiak közül a házasságpiacra lépőkre vonatkozó, s a 2. táblázatban feltüntetett nyers adatokból is világosan kiderül, hiszen ez időskötött házasságaiknak körülbelül éppen fele jut a fővárosra. Ugyanakkor azonban a vegyes házasságoknak már valóban túlnyomó s egyre emelkedő százaléka esik ide, tehát 1919–21-ben 62%-a, 1922–25-ben 71%-a és 1926–32-ben 73%-a. Maga a tény, hogy Trianon előttről az utána következő évekre Budapest súlya a zsidó férfiak vegyes házasságpiacán emelkedett ugyan, de nem nagyságrendileg nőtt, azt is bizonyítja, hogy az elszakított területek zömmel ortodox zsidósága ebben a végtelennek tekintett asszimilációs mozgalomban azelőtt is alig vett részt.

Itt nincs helye annak, hogy a vegyes házasságok regionális és rezidenciális intenzitásának jelzéseit a többi asszimilációs mutatóival összehasonlítsuk, így például a névmagyarosítási mozgalom eredményeivel vagy az e tekintetben a vegyes házasságokkal gyakran szervesen összefüggő asszimilációs határesetként (mivel kifejezetten menekülési stratégiaként) fungáló vallásváltással („kiterés”): a megfelelő trendszámok mindenestre igencsak hasonló alakzatúak lennének.⁵ Ezek az eredmények ugyanarra mutatnak tudniillik, hogy Budapest szerepe a magyar-zsidó vegyes házasságmozgalomban éppúgy, mint a magyar zsidóság egyéb asszimilációs mozgalmában, összehatását tekintve az egész érintett népességre nézve döntő jellegű volt. A vegyes házasságok budapesti idősoros trendje az egész országban végbemenő hasonló folyamatokat is jellemzi.

Erre nézve a 3. táblázatban eddig nem publikált részletességgel állítottam össze a vegyes házasságmozgalom alakulásának szigorúan összehasonlítható éves jelzőszámait történelmi konjunktúrákkal változó – hol többéves, hol csak néhány hónapos – tartamra.

3. táblázat

ZSIDÓ VEGYES HÁZASSÁGOK TÖRTÉNELMI KONJUNKTÚRÁK ÉS NEMEK SZERINT BUDAPESTEN (1895–1948) (1)

	Zsidó vőlegények vegyes házasságai		Zsidó meny- asszonyok vegyes házasságai		Összes zsidó vegyes há- zasság	
	évi átlag (3)	(%) (2)	évi átlag (3)	(%) (2)	évi átlag (3)	(%) (2)
1895–1900	86	6,8	78	6,2	164	12,2
1901–1905	111	7,9	100	7,1	211	14,0
1906–1910	171	10,0	149	8,8	320	17,2
1911–1913	224	11,9	203	10,9	426	20,5
1914 január–június	226	11,1	206	10,2	432	19,2
1914 július	300	16,4	276	15,3	576	27,4
augusztus	648	21,9	348	13,1	996	30,1
szeptember–december	375	28,5	147	13,7	522	36,0
1915 január–június	342	31,5	188	16,7	630	36,1
június–december	308	25,5	158	15,0	466	34,1
1916–1917	267	20,2	174	14,2	441	29,5

	Zsidó völegények vegyes házasságai		Zsidó meny- asszonyok vegyes házasságai		Összes zsidó vegyes há- zasság	
	évi átlag (3)	% (2)	évi átlag (3)	% (2)	évi átlag (3)	% (2)
1918 április– szeptember (4)	401	18,8	244	12,4	645	27,2
október–december	358	17,5	256	13,2	614	26,7
1919 (5)	570	20,3	264	10,5	834	27,1
szeptember–december	358	16,1	240	11,4	598	24,3
1920	435	16,2	297	11,7	732	24,6
1921–1925	415	14,9	259	9,9	674	22,2
1926–1930	359	15,7	306	13,7	665	25,6
1931–1935	356	17,4	316	15,0	672	28,4
1936	402	19,4	331	16,5	733	30,4
1937 január–június	435	19,8	341	16,2	776	30,6
július–december	448	21,6	254	13,1	702	29,4
1938 január–június	464	19,9	388	17,6	852	32,0
július–december	332	17,3	280	15,0	612	24,7
1939 január–június	440	19,7	314	14,9	754	29,6
július–december	326	17,0	230	12,6	556	25,8
1940 (6) január–június	266	13,6	194	9,3	440	20,7
július–december	204	12,3	122	7,8	326	18,4
1941 (6) január–június	254	17,4	114	8,7	368	23,4
július–október	312	14,3	128	6,4	440	19,1
november–december	528	30,2	140	10,3	668	35,5
1942 (6)	48	2,7	42	2,3	90	4,7
1943 (6) január–június	47	3,2	51	3,7	98	6,5
július–december	30	3,3	44	4,7	74	7,7
1944 (6) január–március	62	5,7	46	4,3	108	9,5
április–június	72	5,9	104	8,3	176	13,3
július–augusztus	200	5,5	120	9,5	320	14,1
1945 (7)	12	3,0	30	7,3	42	9,8
1946 (7)	481	27,6	285	18,4	766	37,8
1947 (7)	430	15,7	228	9,0	658	22,2
1948 (7)	?	?	?	?	689	27,6
	?	?	?	?	636	29,4

(1) A számítások évenkénti adatbázisát a *Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyvei* vegyes házasságok statisztikái szolgáltatták, míg a havi adatokat a *Budapest Székesfőváros statisztikai havi füzetek*ből nyertem. Az adatok 1940 és 1944 között nem a szigorú értelemben vett felekezeti vegyes házasságokra vonatkoznak, amennyiben vegyesnek tekintik azoknak a keresztény vallásúaknak keresztény státusú partnerrel való házasságait is, akiket az 1939-es ún. Második zsidótörvény zsidónak nyilvánított.

(2) Ez a % a zsidó völegények, illetve menyasszonyok más vallásúakkal kötött házasságainak és az összes az időszak alatt kötött (vegyes és homogám) házasság számának hányadosa. A homogám házasságokat természetesen a két nem összesített vegyes házasság rátájának számításánál is csak egyszer szabad számba venni.

(3) A vegyes házasságok intenzitásának különböző időtartamok alatt mért konjunktorális jelzéseinek összehasonlíthatósága végett minden esetszámot *éves átlagszámokra* számoltam ki, illetve át. Így a többéves adatokat az évek számával osztottam, s a hónapos számokat annival szoroztam be, ahányad részére vonatkoztak az évek. A havi adatok tehát nem a vegyes házasságok valódi számai, hanem a mozgalom ritmusának mérési, melyekből azonban a fent jelzett eljárás mód megfordításával könnyen kiolvashatók a valódi számok.

(4) 1917 februárja és 1918 áprilisa között hiányzanak a havi adatok.

(5) 1918-ra van ugyan éves adat, de avval a figyelmeztető megjegyzéssel ellátva, hogy pontatlan, mivel a Tanácsköztársaság alatt a vallási hovatartozás jelzését elhanyagolták az anyakönyvekben. Havi adat csak januárra és a megszakítás után szeptembertől kezdve van. Márpedig az év utolsó hónapjainak megfelelő viszonyzámjai az éves százalékokkal (ha nem a becslést esetszámmal is, melyektől elmaradnak) lényegében azonosak. Feltehető, hogy a rosszul regisztrált éves adatot behelyettesítették az utolsó hónapok százalékaival. A nyers számok eltérése abból adódhat, hogy az utolsó hónapok számainak kivetítése egész évre a fent jelzett extrapoláció segítségével túlbecsüli a vegyes házasságok tényleges számát a kritikus év első kétharmadában.

(6) Az 1939-es ún. Második zsidótörvény által zsidóknak minősített keresztényeknek keresztényen való házasságaival együtt. Itt tehát nem a szigorú értelemben vett felekezeti vegyes házasságokról van szó.

(7) A Zsidó Világkongresszus magyarországi tagozata statisztikai osztályának *Közlé-nyei* szerint (12. szám, 1949. május, 1. sz. melléklet) 1945-ben az 1558 összesen zsidók által kötött budapesti házasságból 279 volt vegyes (17,9%) és 1946-ban 2746-ból 537 (19,6%). 1947-re és 1948-ra csak ebből a forrásból van adatunk. A két forrásból származó 1945-ös és 1946-os adatok különbségeire nem ismerem a magyarázatot.

A mozgalom felfutása lassú volt, de fokozatos és állandóan bővülő tendenciájú mindkét nemnél. Az első világháború kitöréséig eltelt közel két évtized alatt a trendszámok majdnem megduplázódtak, és a két nem közötti esélyek a férfiak elő-

nyére alig különböztek. A békés liberális korban tehát a zsidó férfiaknak és nőknek egyaránt mintegy tíz százaléka választott magának nem zsidó házastársat, ami azt jelentette, hogy az összes házasság között, melyet zsidók kötöttek, mintegy egyötöd a vallásközösségen kívülre irányult. A háború ezt a harmonikusnak mondható, mert kiegyensúlyozott demográfiai és társadalmi körülmények között lejátszódó asszimilációs fejlődést kilendítette medréből, amennyiben abszolút számokban is, de főleg arányszámaiban a vegyes házasságok esélyeit döntően megemelte. Érdeemes részleteiben követni ezt a változást. A trendszámok már a háború első hónapjaiban pozitív kilendítést mutatnak. Az 1914 július–augusztusi fellendülés abszolút értékben is kiemelkedő, arányaiban a zsidó férfiaknál a korábbi évek két-háromszorosának, a nőknél ennél mérsékeltőbb, de jelentős növekedésnek felel meg. Márpedig nagyságrendileg hasonlóan magas arányszámok jellemzik a budapesti vegyes házasság piacot végig a háború évei alatt. Sőt a férfiaknál a forradalmak és az ellenforradalom éveiben is mintegy felével magasabb maradt a vegyes házasságok aránya (s még inkább ezek abszolút száma), mint a háborút megelőző korban. A háborús évek tehát mindkét nemnél alapvető, a férfiaknál különösen maradandó trendváltozást hoztak.

Ennek a változásnak az értelmezésénél egy sor konjunktorális tényezőzt kell tekintetbe venni. Először természetesen a háborús bizonytalanságokra, illetve konkrétan a lehetséges férjelöltek nem kis részét fenyegető életveszélyre kell gondolni, melyek az egymásnak korábban elkötelezett párok egy részét arra bírta, hogy kapcsolatát (esetleg a tervezettnél korábban) szentesítse, s így a visszamaradt női partner társadalmi védettségét minden tekintetben – a szexuális piacon (hadba vonult hitveseként) éppúgy, mint gazdaságilag (esetleges hadiözvegyként) – javítsa. Az ellenségeskedések tartama alatt az ilyen tervezettnél korábban megkötött házasságok alkalomadtán különleges szabadságotlatásra jogosítottak fel, s talán morális erősítést is nyújtottak a hadra szorítottaknak, hogy megpróbátataikat jobban viseljék. Mindenképp nyitva marad azonban a kérdés, miért a vegyes házasságoknak kedveztek elsősorban ezek a kényszerítő körülmények? A válaszhoz egy sor demográfiai és egyéb társadalmi tényező hatásmechanizmusát kellene részletesen bemutatni. Elégedjünk meg ezek egyszerű felsorolásával. Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a fiatal férfiak hadba vonulása a házasság piacon általános pangást hozott, és hirtelen először helyzeti, majd a harctéri áldozatok számának tömegessé válásával fokozódó tényleges demográfiai növekedést eredményezett. A nemek számbeli egyensúlyának illetően felborulása a házasság piacon súlyos feszültségek forrása, mely az addig uralkodó piaci játékszabályok felbomlásával jár. Egyrészt a női „túlkínálat” meggyengíti a vegyes házasságok elkerülését, kizárását célzó családi és felekezeti-közösségi kontrollt: „inkább legyen más vallású felesége a lány, semmint hogy (amire beláthatóan nőnek az esélyek) pártában maradjon”. Másrészt az eddig a fiatalok által tervezett, de a környezeti ellenálláson meghiúsult házassági tervek hirtelen lehetségessé váltak. A hadba vonuló kérés előtt a fenntartásokkal élő családok érvei egyre kisebb erkölcsi súllyal esnek a latba, míg a kérés morális státusa éppen a honvédő szerep tekintélyénél fogva megerősödik. Nyilvánvalóan számos, a háború első hónapjaiban megvalósult frigy hosszabb korábbi előkészítés eredménye, melyet azonban a házasság addigi normális viszonyai nem tettek lehetővé. A frontarcok presztízse s legfiatalabbjaiknak evvel járó korai tényleges „nagykorúsítása”, a női túlkínálat, a nők egyre gyakoribb munkába állása s így gazdasági önállósulása, az általános elszegényedés, a hagyományos felekezeti tekintélyek erőveszté-

se, no meg a harctéri szörnyűségeknek a hátszói társadalom morális kontrollviszonyaira gyakorolt destruáló hatása együttesen lazították fel a lehetséges vegyes házasságok jó része ellen azelőtt hatékonyan bizonyuló társadalmi gátakat. Így a háborús vegyes házassági ráta nemcsak statisztikailag tekinthető valóságos gátszakadásnak, de szociológiailag is. Úgy is mondhatni talán, hogy a háborús vegyes házasságok szintje a mozgalom tényleges dimenzióit a korábnál pontosabban tükrözte, amennyiben a háború alatt a „normális” egyébként meghiúsulásra ítélt vegyes házassági tervek jó része is megvalósulást nyert...

Érthető, hogy ez a „fellazulás” a zsidó férfiaknak jobban kedvezett, mint a zsidó nőknek, akik sokkal erősebb családi kontroll alatt álltak, mint a férfiak. Ez így maradt a későbbi években is. A számok ugyanis azt bizonyítják, hogy a nők és a férfiak közötti vegyes házassági esélyek a fasizálódás korszakában a liberális korhoz képest megnöttek, ugyanakkor azonban a vegyes házasságok ráta is egyre emelkedett. A zsidótörvények előestéjén a zsidó férfiak közel kétszer, a zsidó nők több mint másfélszer gyakrabban léptek más vallásúval frigyre, mint az első világháború előtt. Ez az eredmény igen fontos, mivel azt mutatja, hogy az antiszemita hisztéria és az asszimilációs folyamat önkényes leállítására tett hivatalos kísérlet ellenére (mely például a zsidó részről kérvényezett névmagyarosítások gyakorlati elutasítását eredményezte) az első időkben nemhogy csökkent volna, de rendszeresen *javult* a zsidók házassági integrációjának esélye. A fasizálódás minden bizonnyal saját ellenszerét is előállította. A tárgyalt szempontból például úgy, hogy a fasiszta agitációval szemben állók egyre nyitottabb közeget képviseltek a zsidó-nem zsidó vegyes házasságok, avval párhuzamosan, hogy a közös ellenség a politikai, ideológiai, kollektív-érzelmi közösséget, fegyverbarátságot és emberi szolidaritást is megerősítette a fasiszta nyomását elszennvedő nem zsidó és zsidó rétegek között.

Ebben a helyzetben a nemek közötti vegyes házasságok esélyeltérések valószínűleg mélyreható, nemek szerint sajátos beállítottsági különbségeket is takartak. Az a tény, hogy a zsidó nők vegyes házasságok esélyei már a harmadik, úgynevezett fajvédő zsidótörvény előtt (mely 1941. november 1-jétől lépett érvénybe) a század eleji szintre süllyedtek, míg a férfiakéi továbbra is – nagy ingadozásokkal ugyan – magasan e felett maradtak, sőt a betiltás előtti hónapokban (1941. július-október) történelmi maximumukat is megközelítették, azt sugallja, hogy a nem zsidó nőket a férfiaknál ezen a téren sokkal kevésbé befolyásolta az elszabadult zsidógyűlölet. Ismerve a virilitás fizikai kiélésének, a „katonai” férfieszménynek, a kemény harciaságnak, a hódításnak s a „visszahódításnak”, a „stramm leventeszellemnek” stb. szerepét a fasiszta frazeológiában és politikai ideológiában, kézenfekvő az a további kutatásokkal minősítendő feltevés, hogy a fasizálódásnak volt egy számottevő, de a történelmi kutatásban eddig számba nemigen vett nemhez kötött s elsősorban a férfiakat érintő társadalomlélektani vetülete. Mindenesetre ez lehet *egyik* magyarázata annak, hogy a fasizálódás dokumentáltan nem, vagy alig csökkentette a keresztény nők számára a zsidó férfiak vonzerejét a házasságban.

Egy *másik* magyarázat abban a tényben keresendő, hogy a fenyegetettséget a gazdasági és egyéb nyilvános érvényesítési mezőkben közvetlenül átélő zsidó férfiak jobban tudták érvényesíteni a házasságban a határesetben részleges felmentést, esetleg életmentést jelentő vegyes házassági szándékaikat. A betiltás előtti hónapok csúcserőtelme például már a háború első hónapjaira esett, amikor a zsidó férfiak munkaszolgálatosként fokozottan ki voltak téve az ukrajnai aknamezőkre hurcoltatás gyilkos kockázatának. Joggal képzelhették – mégha reménye-

iket az események a későbbiekben sokszor meghazudolták is – hogy az „árja-párja” státus mentesíti őket az ekkoriban már belátható veszélyektől. A fasizálódás alatt minden bizonynyal megnőtt a „stratégikus” okokból kötött vegyes házasságok száma, melyeknél a zsidó férfiak egy része még használhatta a megmaradt vagyonnal vagy – az ezekben az években még kényszeres munkanélküliségre nem ítélt középosztály tagjainál – viszonylag magas szabadértelmségi jövedelemmel (ügyvédek, orvosok, mérnökök stb.) járó „polgári” státus előnyeit, főképp, amikor párkeresése az alsóbb osztályokból származó nők felé irányult. Márpedig tudjuk, hogy a világháborúk közötti időkben a „kettős (felekezeti és társadalmi) heterogámia” éppen a zsidó férfiaknak réteg szerint „lefelé” irányuló vegyes házasságainál igen gyakori volt.⁶

Ugyanakkor, éppen a legnagyobb fenyegetettséget hozó háborús években – s erre ismét jó példát szolgáltat az 1941-es csúcserőtelme – nem zárható ki egy, már az első világháború emberi-társadalmi határhelyezeteire is jellemző magatartásnak a korábnál szélesebb körben való érvényre jutása. Arról van szó, hogy különleges fenyegetettség állapotában olyan párok is hajlamosak egybekelni, akiknek frigyét „normális” viszonyok között a környezet vagy a jól felfogott önérdék megakadályozta volna. Az érzelmi közösségvállalás házasságos szentesítése az objektív körülmények által egymástól elválasztott partnereknél hirtelen lehetségessé, sőt kívánatosá és szubjektíve előnyössé válik olyan kényszerhelyzetekben – mint például a férfitársat katonasághoz vagy munkaszolgálatra való behívása idején –, amikor a halálveszély árnyékában úgyis elvesztik korábbi hatékonyságukat a társadalmi érdekviszonyok, felekezeti elköltelezettségek, morális gátlások „békeidőben” uralkodó normái, s így szélesebb körben érvényesülhet a személyes vonzások és választások, a szelíd érzelmek, a szexualitás, a szerelem önkényének szabályokkal, ellenérvekkel, „objektív” érdekekkel dacoló sajátos logikája... Ezt a különleges helyzetet tükrözik egyrészt a fajvédő törvény (1941. november 1.) utáni, különleges belügyminiszteri engedéllyel kötött zsidó-keresztény vegyes házasságok. Ezek száma természetesen a korábbi évek átlagánál sokkal alacsonyabb volt, de az érintettek közül sem a férfiaknál, sem a nőknél nem elhanyagolható, sőt éppen a végveszély hónapjaiban – 1944 tavaszán – jelentősen meg is szaporodott. Másrészt ugyanennek a magatartásnak tudható be az a fontos tény, hogy a vegyes házasságok betiltása után, de a zsidó vallás recepciójának megszüntetése előtt (amikor is törvényesen megszűnt a zsidóságra való betérés lehetőségé) Budapesten több száz keresztény nő judaizált – a statisztikák szerint 1941-ben nem kevesebb, mint 224 és 1942-ben 255.⁷ A korabeli ügybuzgó statisztikusok még azt is jelezték, hogy ezek töredéke (mintegy 20%) volt csak „visszatérő” (szemben az e korban a zsidóságra beolvadó néhány tucatnyi férfi nagyrészevel). Így tehát kizárható, hogy a „betérő” nők „álvegyes” házasságok zsidó eredetű várományosai lehettek volna. Bár keresztény nők azelőtt is a férfiaknál nagyobb számban iratkoztak át az izraelita felekezetbe a fiatalabb korosztályokban (s közöttük a férfiaknál mindig sokkal kevesebb „visszatérő” akadt⁸) ez a rendkívüli „betéresi” hullám történelmileg teljesen egyedülálló, és más asszimilációs központokban – például Szegeden – éppúgy megfigyelhető, mint Budapesten. Márpedig a háborús antiszemita rezsim viszonyai között keresztény nőknél a zsidóságra való (s a korábbihoz képest tömegesen számító) betérését csak az addig lehetetlennek tekintett vagy elmulasztott vegyes házassági tervek megvalósítása vagy – s ez talán éppoly gyakori lehetett – a meglévő érzelmi-szexuális közösség további, immár csak szentesített formában megengedett megőrzésének vágya in-

dokolhatta. Ez a magatartás csak egy elkeseredett, „mindenárón együtt” jelszavával fémjelzett, sorskihívó, de ugyanakkor – a tragikusnak ígérkező közös sors vállalásával – sorsválasztó, *határhelyzeti stratégiaként* értelmezhető egy olyan végóránban, amikor – az „áttérést” is betiltó törvényes kapuzárás előtt – az érintettek minden egyéb közösségteremtési kísérlete (s ne felejtsük el, hogy ebben a „fajvédő” törvény óta a szexuális közösség is benne foglaltatott!) kudarca volt ítélve vagy legalábbis súlyos törvényes szankcióknak kitéve.

Ugyanezeknek a tényezőknek megtalálni nyomát az üldözések után is. Mind a 3. táblázat hivatalos statisztikái, mind a 4. táblázat felvételi eredményei szerint 1945 és 1949 között a túlélő zsidóság vegyes házasságmozgalmának intenzitása – főképp a férfiaké – a legmagasabb történelmi szint körül mozgott, s ezt közvetlenül 1945-ben, valamint a „fordulat éve” után, 1949-ben minden bizonnyal meg is haladta.

4. táblázat

ZSIDÓ-NEM ZSIDÓ HÁZASSÁGOK
BUDAPEST ELSŐ NYOLC KERÜLETÉBEN ÉS ÚJPESTEN
1945 ÉS 1949 KÖZÖTT (1)

	1945		1946		1947		1948		1949	
	összes	ebből vegyes %	összes	ebből vegyes %	összes	ebből vegyes %	összes	ebből vegyes %	összes	ebből vegyes %

Zsidó férfiak	1667	26,6	2655	17,4	2111	18,3	1743	18,4	1386	24,9
Zsidó nők	1450	16,3	2436	8,7	1954	11,8	1652	13,9	1252	17,9
Összes zsidó ház*	1903	33,9	2868	22,5	2341	26,4	1973	27,9	1592	35,4

*A % a zsidó menyasszonyok vagy vőlegények által nem zsidókkal kötött házasságok arányát jelzi az összes homogám és heterogám házasság között, melyben a vőlegény vagy a menyasszony zsidó.

Az 1945-ös csúcserőtelket jórészt az elmaradt házasságok pótlólagos megkötése magyarázza. Igaz, hogy a háborús években és főképp az üldözések alatt az egész zsidó házasságpiac összeomlott, mint ahogy a demográfiai önvédelem stratégiái a születések és a válások számát is történelmi minimumokra szorították le.⁹ A vegyes házasságok lehetősége azonban még sokkal drasztikusabb korlátozás alá esett a szégyenletes 1941-es „fajvédő” törvény életbe lépése óta. Így érthető, a túlélő érintettek mihelyt lehetett, megvalósították korábbi házassági szándékukat. Annak ellenére, hogy az üldözések a zsidó népességet Budapesten is többségében elpusztították – 1946-ban mindössze 96 500 izraelita felekezetűt írtak össze a fővárosban¹⁰ –, a felszabadulás első éveiben átlagosan több vegyes házasság kötött meg abszolút számban, mint évenként valaha. A mozgalom különösen a zsidó férfiaknál volt számottevő. Nemcsak azért, mert náluk a fenti elemzések tanúsága szerint mindig is intenzívebb volt a vegyes házassági hajlandóság, s így mintegy halmozottan hátrányos volt számukra a vegyes házasságok több mint három évig tartó tilalma. A férfiakat az üldözések is sokkal korábban, gyakrabban s inkább egyénileg sújtották a munkaszolgálat vagy a fővárosból való szelektív elhurcoltatás válogatott formái között. Így akik egyáltalán menekülhettek és védelmet nyertek, ez legtöbbször egyéni körülmények között történt. Budapesten tízezres nagyságrendűre becsülték (25 000 ?) az így rejtőzők számát, akik között bizonyosan a gyerekek és a férfiak voltak túlsúlyban. A rejtőzködés közben is kialakultak partnerkapcsolatok, melyek az üldözések után annál gyakrabban vezettek házassághoz, hogy a lehetséges zsidó partnerek nagy része közben az üldözések áldozatául esett.

Az 1949-es újabb csúcserőtelket már az új típusú, kommunista szellemű asszimilációs mozgalom intenzitását jelzi, mely mögött gondosabb kutatás egyrészt a sztálinista hatalomátvétellel kényszeressé váló s a fiatalokra az idősebb nemzedéknél erősebben ható vallási elközömbösülést, másrészt pedig a zsidó-kommunista káderek tudatos (különösen „népi káder” partnerekkel való) elvegytülési stratégiáját azonosítaná. A vegyes házassági ráta azonban az 1946–48-as években is feltűnően magasnak tekinthető, itt is elsősorban a férfiaknál, ha abból indulunk ki, hogy a faszálódás élménye a zsidó-nem zsidó kapcsolatokat általában traumatikus megpróbáltatásoknak vetette alá, s a zsidó közösség tagjai számára az aktus mindenkor kétséges legitimitását még erősebben kérdésessé tette. A *Soá* után a „kifelé” való párválasztást még inkább a zsidó közösség legalábbis részleges felmondásának ódiuma kísérte, mint annak előtte. Annál inkább így volt ez, mivel a vegyes házasság mozgalma – mint minden asszimilációs magatartás – immár nemcsak az üldözések rettentő traumája árnyékolta be, hanem elsősorban a cionizmus ideológiai öntőformájában újrafogalmazódott öntudatos zsidó identitásvállalás lehetősége is korlátozta. Ráadásul a mozgalom kibontakozásának a rendkívül rossz demográfiai körülmények sem kedveztek. Érdeemes tehát mindazokat a tényezőket röviden, helyszűke miatt legalább utalásszerűen számba venni, melyek a vegyes házasság mozgalom fellendülését 1944 után a konjunkturális viszonyoktól eltekintve társadalomtörténelmileg értelmezhetővé teszik.

Egy igen fontos demográfiai körülmény – a súlyos budapesti nőtöbblet – kifejezetten csökkentette a zsidó férfiak, és növelte a zsidó nők objektív vegyes házasság esélyeit. 1946-ban 100 zsidó férfira összesen 157 nő jut, de a nők túlsúlya a reprodukcióképes zsidó népességben még nagyobb: a 20–40 éves korú zsidó férfiak között 100-ra nem kevesebb mint 176, és a 40–60 évesekre 178 nő esik.¹¹ Ezek szerint a férfiak sokkal könnyebben s a nők sokkal nehezebben kellett volna, hogy azonos felekezetű házastársat találjanak. Mint láttuk, ennek éppen a fordítottja történt. A házasságpiac demográfiai szerkezete tehát nemhogy nem játszhatott irányító szerepet a túlélő zsidóság párválasztási gyakorlatában, de még pregnansabban bizonyítja a zsidó férfiak feltűnően erősödő hajlamát a „kifelé” való házasságra, és a nőket arra, hogy inkább hagyományos közösségükön belüli partnerrel alapítsanak családot.

Volt azonban a *Soá* után kialakult budapesti demográfiai és társadalmi kényszerhelyzetnek egy sor olyan tényezője, mely kedvezett a vegyes házasságoknak.

Ilyen volt a szelektív vérveszteség. Mivel az üldözések a zsidóság legvagyonosabb, keresztény szövetségesekkel, üzlettársakkal, partnerekkel, esetleg rokonokkal legjobban ellátott, kulturálisan legasszimiláltabb rétegeit valamelyest kevésbé érintették, mint a többieket, érthető, hogy a túlélők jobb társadalmi integrációja későbbi vegyes házasságok hajlandóságukra pozitív hatást fejtett ki. Ugyanakkor éppen a nagycsaládok leghagyományosabb s a vegyes házasságok ellen esetenként fellépni képes elemeinek elpusztulása a „kifelé” való házasságok kockázatának családi-társadalmi kontroll-lehetőségeit igencsak leszűkítette. Hasonlót eredményezhetett az új típusú diaszpórahelyzet, mely az 1945 utáni évektől kezdve egyre rohamosabban Budapesten tömörítette a deportálásból és a munkaszolgálatból visszatérő vidéki zsidóságot, sőt a Trianon után elszakított területek zsidó menekültjeinek maradványait is. Közöttük az üldözések igen sokat családilag egyedülállóvá, özvegyvé, árvává, elszigeteltté tett, nem szólva arról, hogy számosan társtalanságra és gyökértelenségre voltak ítélve a számukra idegen fővárosban. Az ilyen diaszpórahelyzet különösen kedvező a „mindenárón” való társkeresésnek, termé-

szetesen a felekezeti kereteken kívül is. De még inkább hasonló magatartást eredményezhetett maguknak a közvetlen családtagoknak, illetve a házastársaknak eltűnése is. Az elvesztett szeretteket – gyerekeket, feleségeket, férjeket – természetesen nem lehetett pótolni, de éppen az ő kínzó hiányuk készíthetett sok elmagányosodott túlélőt, hogy minél gyorsabban új családot alapítson, persze még a vallási homogámia normái ellenében is. A párválasztás sürgőssége sok esetben a demográfiai kényszer alakját vette fel. Az antiszemita rendszer alatt az érintettek között egyre kevesebben vállalhatták a gyermekek születésével járó többletterheket. Az elmaradt születések utáni hiányérzet csak növelte az elpusztított leszármazottak emléke által tápláltat. Az új család alapítása viszont sokkal (gyakran öt-hat évvel) korosabb szülőkre esett, akik közelebb kerültek a biológiai nemzőképesség határához. A „bármiáron” – s ily, a vegyes házasság „árán” – is megvalósított családalapítási terv sokaknál időkénszer alatt is történt. Ez magyarázza talán – legalább részben – a közvetlenül 1945-ben megkötött vegyes házasságok rendkívül magas számát, s ugyanebben a logikában azt is, hogy a rá következő évben (miután az objektíve „legsürgősebb” házasságok megvalósultak) a vegyes házastársak hirtelen jelentősen – a férfiaknál közel harmadával, a nőknél több mint felével – le is csökkent.

Sokkal kérdésesebb, mindenestre nehezebben tisztázható szerepet játszottak a vegyes házassági arányok alakulásában a korábbi „kitérések”, melyek tömege, mint tudjuk, Budapesten 1938-tól kezdve évente többes nagyságrendű volt, 1944-ben számszerűleg nehezen felbecsülhető csúcserőre ért el, és még a koalíciós években is az 1933 utáni évekéhez hasonló – bár fokozatosan csökkenő – intenzitással folyt tovább. Az a tény, hogy a fővárosi maradék zsidóságban már egyharmadnyira tehető az össz-zsidóságban belül a felekezetiileg nem zsidók aránya, a vegyes házassági esélyek szempontjából kétfajta s egymásnak ellentmondó eredménnyel járt. A „kitértek” egyrészt bővítették a hivatalosan (s így a házastársak anyakönyvekben is) nem zsidónak minősülők számát, melyek felé feltételezhetően nagyobb volt a felekezeti homogámia nem törekvő zsidó vallásúak házastársi közeledése. Az ilyesfajta „álvegyes” kapcsolatok szentesítése tehát az állami anyakönyvekben regisztrált vegyes házasságok gyakoriságát megemelhette. Ugyanakkor s olyan mértékben, amennyiben valószínűsíthetőleg a kitértek is, akárcsak a vegyes házasságra hajlók, elsősorban a zsidóság legasszimiláltabb rétegeiből rekrutálódtak, a más vallású zsidó származásúak nagy száma jelentősen csökkentette a vegyes házasságok potenciális közönségét a házastársi piacra lépő zsidóság körében. A „kitértek” egyrészt más „kitért” partnerekkel, másrészt keresztény eredetű nem zsidókkal léphetek előszeretettel házasságra. A rendelkezésre álló adatbázisok és elemzési módszerek nemigen teszik lehetővé, hogy felbecsüljük, milyen irányú és mértékű kilengéseket okozhatott ez az ellentmondó hatású tényező a vegyes házasságok gyakoriságának mérésekor.

Bármilyenek voltak is a demográfiai és egyéb körülmények, a vegyes házastársi kapcsolatok mindig őriztek valamelyes stratégikus jelleget, vagy úgy, hogy a zsidó partner oldalán a nem zsidó körökkel való céltudatos „elvelyülés” volt kiváltó motívumuk, vagy úgy, hogy a mindkét érdekelt legalább hallgatólagosan megegyezett a felekezeti kötöttségek és elkötelezettségek minimalizálásában közönségük fenntartása és a leszármazottak nevelése terén. Különleges szempontot szolgáltattak ehhez a felszabadulással hivatalos státust nyerő, univerzalista értékrendre hivatkozó demokratikus ideológiák, melyek – lett légyen öltöztetve polgári-demokrata, szociáldemokrata vagy kommunista köntösbe – mind az új típusú asszimilációs moz-

galmak szálláscsinálóiaként működtek. Nincs itt helye annak, hogy az általuk indukált magatartási formák eltéréseit elemezzük vagy felmérjük a zionista mozgalomban testet öltött disszimilációs ellenhatás súlyát. Elégedjünk meg a megjegyzéssel, hogy az 1944 utáni vegyes házastársi mozgalom mindezekelőtt ezeknek az újfajta asszimilációs magatartásoknak is objektivációját képezi.

5. táblázat

ZSIDÓ-NEM ZSIDÓ HÁZASSÁGOK
BUDAPEST ELSŐ NYOLC KERÜLETÉBEN ÉS ÚJPESTEN
KERÜLETEK SZERINT
1945 ÉS 1949 KÖZÖTT
(ÖSSZESÍTVE) (1)

	Zsidó férfiak		Zsidó nők	
	összes házasság	ebből vegyes %	összes házasság	ebből vegyes %
Újpest	673	25,3	553	9,0
I. kerület	16	31,2	17	35,3
II. kerület	163	40,5	130	25,4
III. kerület	121	23,1	115	19,1
IV. kerület	357	27,5	307	15,6
V. kerület	1639	22,7	1651	15,6
VI. kerület	1812	20,2	1651	12,4
VII. kerület	3563	15,0	3405	11,0
VIII. kerület	1189	23,8	1063	15,3

(1) Felvételi eredmények, melyek kidolgozását Kaszás Istvánnak köszönhetem, a polgári házassági anyakönyvek alapján.

Azt, hogy az ilyenféle magatartások mennyire a maradék zsidóság egyes – többé-kevésbé hagyományörző – alcsoportjainak sajátjai, az 5. táblázat adatai alapján lehet demonstrálni. A táblázat adatai, melyek egy most folyó felmérésből származnak, az egész felekezetiileg zsidó népesség házastársi piacának területi megoszlását nyújtják Budapest első nyolc kerületében. A többi kerületre nézve még nem készült el a felmérés, de ezekben – akárcsak az itt szereplő első három kerületben – a zsidó házastársi száma elenyésző volt. A kerületek szociális arculata mind a zsidó, mind a nem zsidó népességre nézve markánsan eltérő, s ezt a vegyes házasságok gyakoriságának változásai meggyőzően tükrözik. Így, bár a zsidó házasságok száma ezekben csekély, feltűnő a minden szempontból „legüröbb” I. és II. kerület kiugróan magas vegyes házastársi rátája férfiaknál és nőknél egyaránt. A kisebb zsidó népességet magában foglaló lakónegyedek között hasonló még a helyzet – főképp a férfiaknál – Újpesten, valamint a III. és a belvárosi IV. kerületben. A zsidóság túlnyomó többsége (mintegy kilenc tizede) azonban az V., VI., VII. és VIII. kerületben él 1944 után is. Ezek között egyértelműen mindkét nemnél hasonló arányban a legpolgáribb V. kerületben és a VIII. kerületben – ahol a zsidóság erős keresztény kispolgári és proletár tömbök közt élt – köttetett a legtöbb vegyes házasság, míg a VI.-ban ezeknél kevesebb, s a VII. kerületben az összes között a legritkábban. A zsidók által kevésbé lakott és a sűrűbb zsidó népességű kerületek közötti jelentős arányeltolódás arra mutat, hogy a rezidenciális diaszpórahelyzet, a vegyes lakóhelyi környezet maga is a vegyes házasságok valószínűségét emelő tényező. A sűrűn lakott kerületek közötti változások viszont egyértelműen a korabeli ott lakók átlagát jellemző asszimilációs szintkülönbségekre és a hagyományos normák iránti elkötelezettségükben megnyilvánuló eltérésekre utalnak. Az ortodoxia VII. kerületi központjában fordult elő az egész városban legritkábban zsidó-keresztény házasság, s a legpolgáribb

(V.) és a legproletárabb vagy -kispolgáribb (VIII.) kerületben a legtöbb.

Bár a kerületek közti különbségek igen pregnánsak, mégis a hangsúlyt itt az eltérések viszonylagosan mérsékelt jellegére helyezném. Utóvégre a legpolgáribb V. és a legortodoxabb VII. kerület között a vegyes házassági gyakoriság terén mindkét nemnél mindössze egyharmadnyi a különbség. A mért demográfiai elvegyülés vártnál kisebb szórását többféleképp lehet magyarázni. Egyrészt minden bizonnyal a belső, sűrűbb zsidó lakosságú kerületekben vettek részt a túlélő fiatalok legintenzívebben a cionista mozgalomban, ami a disszimilációs magatartásoknak adott jelentős támpontot az asszimilációval szemben. Innen például jórészt a korábban sokkal asszimilánsabb beállítottágú V. kerület aránylag nem túl magas vegyes házassági mutatói. Másrészt nem szabad lebecsülni a budapesti lakáspiacra végbement változásokat az ostrom és a bombázások okozta rombolások és – sajátosan a zsidóságra nézve – a lakások kényszerű átadása és a gettóba záratás következtében. A kerületek közötti korábbi társadalmi réteg- és osztálykülönbségek minden bizonnyal csak részlegesen voltak jellemzőek a túlélő népesség lakóhelyi elhelyezkedésére nézve. Hogy ez mennyiben volt így, azt a további, nevezetesen a házaspárakra vonatkozó kutatások lesznek hivatva tisztázni. Végül számottevőknek kell tekinteni az üldözések sokkhatásából kikerült hagyományos zsidóság, főképp ezeknek a családi reprodukcióban aktívabb fiatalabb nemzedékeinek szemléletváltását. A Soá traumája sokakban egyfajta magatartásbeli kultúrfordulathoz is indukált, amennyiben a felmenők által képviselt hagyományos normarendszert egyrészt már nem tartotta érvényesnek. A vallásosság és hagyománytisztelt kritériumai által meghatározott s korábban egymással merően szembenálló ideológiai és magatartásbeli frontok megrendültek, s részben összekeveredtek. Így az ortodoxiából kikerült fiatalok nem csekély hányada is átvedlett az univerzalista üdvideológiák híveivé. Ez sokukat érzéketlenné tette a vegyes házasságok irányában gyakorolt felekezeti fenntartásokra. Ez mérhető valószínűleg abban a (táblázaton nem jelzett) részeredményben, hogy az ortodoxnak mondott VII. kerületben a „fordulat éve” után még sokkal radikálisabban felugrott a vegyes házasságok aránya, mint a kevésbé hagyományos beállítottágúnak ismert kerületekben.

Konklúzióként csak azt írhatom, hogy a vegyes házasságok problematikája a zsidó identitásra vonatkozó elvárások és beállítottágú tényezők oly sok területét érinti, hogy a további

kutatásokra még számos erre vonatkozó s eddig ismeretlen hatásmechanizmus tisztázása vár. Különösen fontos lenne ilyen jellegű kutatásokat nemcsak Budapesten, hanem például a vidéki nagyvárosokban is helytörténeti vizsgálódásokba ágyazottan (így a fővárosban összehasonlító kerületi, vidéken városi monográfiák formájában) végezni, s ezeket összekapcsolni a többi asszimilációs mozgalomra, magatartásra és folyamatra (vallásváltás, névmagyarosítás, iskolaválasztás, politikai elkötelezettség stb.), illetve a csoportazonosság őrzésének stratégiáira (vallásgyakorlat, cionizmus, kultúraátadás, gyereknevelés stb.) vonatkozó oknyomozó felmérésekkel.

JEGYZETEK

1. Erről bővebben lásd a következő írásaiban: *Asszimiláció és társadalmi krízis, a magyar-zsidó társadalomtörténet konjunktuurális vizsgálatához. Világosság, 1993. 3., március, 33–60. old., különösen 37. old. és Politikamentes közelítéssel, Karády Viktorral beszélget Bálint Éva, Magyar Hírlap, 1993. május 22., szombat.*

2. Főbb ilyen irányú munkáim a következők: *Vers une sociologie des mariages inter-confessionnels, le cas de la nuptialité en Hongrie sous l'ancien régime. Actes de la Recherche en Sciences Sociales, 57/58. juin 1985. 47–68. A magyar zsidóság helyzete az antisemita törvények idején. Medveotanc, 1985. 2–3, 40–90. old., különösen 55–59. old. Rétegmobililitás, státusmobilitás és felekezeti vegyesházasság Budapesten a két világháború között. (Kísérlet a házaspár szociológiai elemzésére). Szociológiai Szemle, 1993/2. 3–45. old., Zsidó-keresztény vegyes házasságok Erdélyben a világháborúk között. Korunk, 1991/8., 941–954. old., Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetének elemzésére. Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon, szerk. Kende Péter, Párizs, Magyar Füzetek, 1984. 38–180., különösen 70–71. és 87–91. old.*

3. Ilyen jellegű kutatásokat eddig Aradra, Brassóra, Kassára, Nagyváradra, Szegedre és Temesvárra nézve végeztem. Ezek legtöbbször 1896 és 1940 közötti időhatárral a zsidó-nem zsidó vegyes házasságokra teljes körű s a tiszta zsidó házasságokra reprezentatív mintán alapuló felvételek voltak. Jelenleg hasonló felmérés folyik Budapestre nézve egyes évekre a század elejétől 1950-ig. Ebben a zsidó-keresztény vegyes házasságok mellett reprezentatív mintákon a teljes házaspár szerkezetének felmérését is megkísérlem.

4. Az ortodox és a neológ hitközségi hálózat regionális szerkezetére nézve lásd Zeke Gyula munkáját: *A magyarországi zsidóság hitközségeinek kiépülése. Hét évtized a hazai zsidóság életében.* Szerk. Lendvai L. Ferenc, Sohár Anikó, Horváth Pál, Budapest, MTA Filozófiai Intézet, 1990. I. 126–144. old., és *Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949).* Ugyanott I: 145–161. Lásd még tanulmányomat: *Religious Divisions, Socio-Economic Stratification and the Modernization of Hungarian Jewry after Emancipation.* *Jews in the Hungarian Economy.* Szerk. Michael Silber, Jerusalem, The Magnes Press, The Hebrew University, 1992. 161–184. old.

5. Lásd például a zsidó felekezet elhagyására vonatkozó adatokat: *Asszimiláció és krízis...* id. cikk, 57. old. A számsorokból kiderül, hogy a „kitéréseknek” is túlnyomó része – 1919 és 1938 között nem kevesebb mint 70,6%-a, 1939–42-ben a megnagyobodott országban (későbbre nem lévén részletes adat) pedig 56,6%-a – a fővárosra esett.

6. Ezt tárgyalja részletesen a 2. jegyzetben idézett tanulmányom *Rétegmobililitás, státusmobilitás és felekezeti vegyesházasság...*

7. Lásd *Asszimiláció és krízis...* id. cikk, 59. old. 4. táblázat.

8. Lásd ugyanott.

9. Lásd *Szociológiai kísérlet...* id. cikk, 65. old., és *A magyar zsidóság helyzete...* id. cikk, 76–82. old.

10. Lásd *Szociológiai kísérlet...* id. cikk, 61–62. old.

11. Ugyanott 62–63. old.

ÚJ ÉLELET

A magyarországi hitközségek lapja